УДК 94(477)(092):903

Л. С. Соколова

У пошуках походження українського народу-нації в спадщині В. Щербаківського

Стаття присвячена 140-річчю українського етнолога, археолога, мистецтвознавця та історика Вадима Щербаківського. У статті подаються короткі відомості про життєвий шлях, акцентується увага на авторській концепції етногенезу.
Ключові слова: В. Щербаківський, український народ, українська нація, етногенез.

Статья посвящена 140-летию этнолога, археолога, искусствоведа и историка Вадима Щербакивского. В статье представлены краткие сведения о его жизненном пути. Акцентируется внимание на авторской концепции этногенеза.
Ключевые слова: В. Щербакивский, украинский народ, украинская нация, этногенез.

Article dedicated to the 140th anniversary of ethnologist, archaeologist, art critic and historian Vadym Scherbakivskyj. Brief information about his biography is presents in the article. Attention is accented on the ethnogenesis conception.
Key words: V. Shcherbakivskyj, the Ukrainian people, the Ukrainian nation, ethnogenesis.

Серед інтелектуалів, які, опинившись у вимушеній еміграції, спричинилися до формування українського історичного знання особливу роль відіграв археолог, етнолог, мистецтвознавець музейний діяч і колекціонер, Вадим Михайлович Щербаківський (17 березня 1876 р., с. Шпичинці Вчорайшанської вол., Сквирського пов. Київської губ., тепер Ружинський р-н, Житомирської обл. – 18 листопада 1957 р., м. Лондон) – дійсний член Чеської Академії наук, Міжнародного антропологічного інституту у Франції, Словацького наукового товариства, Наукового товариства імені Шевченка у Львові, Української Вільної Академії наук в США, автор близько 100 наукових праць [5, с. 274–278].

Про життєвий шлях і творчу спадщину В. Щербаківського з нагоди 70-річчя написав його колега по УВУ П. Курінний [2], а також І. Федчиняк [6], та І. Мірчук [4] тощо. В Україні біографію, діяльність та

праці вченого вивчали В. Ульяновський [5], О. Франко [7] та ін. У публікації О. Шакурової [8] розглянуто проблему українського етногенезу, що також є предметом нашого дослідження.

Завдання статті: Висвітлити передумови написання книги "Формація українського народу" як першої синтетичної праці вченого; представити основні положення концепції автора.

Народився майбутній шукач походження українського народу у сім'ї священика. Після навчання у Київській та Ніжинській гімназіях, Вадим вивчав математику в Петербурзькому і Московському університетах. За участь у таємній антиурядовій організації був заарештований і висланий до рідного села під посилений нагляд поліції без права виїзду на 4 роки (1897–1901). З 1901 р. студент-математик продовжував навчання в Київському університеті та додатково відвідував лекції професорів історико-філологічного факультету Г. Павлуцького, В. Перетца, В. Антоновича, В. Хвойки. У складі хору М. Лисенка їздив на відкриття пам'ятника І. Котляревському в Полтаві (1903), де познайомився з українськими діячами.

У 1904 р. В. Щербаківський прослухав повний курс археології. Беззастережно відкидав "обезвартнюючий" і "обезцікавлюючий" погляд на археолога як на чудака, копача, старожечника, сміттяра [10, с. 254]. Був переконаний, що археологія і етнографія дають матеріал для розуміння психології народу, його історії, для будування своєї філософії, дають можливість історичної синтези. Вважав, що писати про історію, філософію та психологію народу можна лише після вивчення археології й етнографії.

Молодий науковець доповідав про результати експедицій на засіданні товаристві Нестора Літописця в Києві (1904) та на археологічному з'їзді у Полтаві (1905). Одна з його перших праць "Деревляні церкви на Україні і їх типи" (1906). У 1906 р. брати Щербаківські під керівництвом директора Київського художньо-промислового музею М. Біляшівського підготували виставку українського народного мистецтва. Але плани спільної подальшої праці не здійснилися. За участь у соціалістичній організації Вадима заарештували вдруге, але завдяки клопотанням депутата Думи О. Трегубова замість висилки на Сибір він виїхав на три роки за кордон, до Австрії.

Таким чином він опинився у Галичині. Працював у Львівському церковному музеї під керівництвом І. Свєнціцького, здійснив експедиції по Галичині, Закарпаттю і Буковині. У Львівській реставраційній школі здобув фах реставратора. Став членом етнографічної комісії НТШ, яку

очолював В. Гнатюк. Серед тогочасних публікацій – “Архітектура у ріжних народів і на Україні” (1910).

На посаду археолога-завідувача Полтавського земського природничо-історичного музею його рекомендував Д. Яворницький. За десять років щорічних археологічних і етнографічних експедицій він поповнив фонди на 10 тис. експонатів, описавши свої знахідки в публікаціях: наприклад, про розкопки в с. Гонцях (1914 і 1915), с. Липовому (1916), м. Городищі (1918).

В 1917 р. В. Щербаківський став ректором новоствореного при музеї Українського народного університету, в якому читав курс археології та українського мистецтва. Комісар охорони пам’яток Полтавщини (або як тоді говорили “Губкомис”) рятував колекції і фонди за будь-якої влади. Був ініціатором створення Українського Наукового товариства дослідження і охорони пам’яток старовини і мистецтва на Полтавщині (1918), очолив його і навіть написав його історію. Долучився до організації Полтавського українського університету (1918–1922) своїми вчинками і коштами: купив книжок та підручників на 10 тис. карбованців і викладав археологію. Коли в Полтаві встановилася влада більшовиків (1920), яка через збройний опір селян оголосила воєнний стан (1921), то непевність, небезпека, репресії, голод і холод спонукали до виїзду. У 1922 р. під приводом закордонного відрядження вчений відбув до Праги і вивіз частину своїх матеріалів.

Безперервно від 1922 р. до 1945 р. В. Щербаківський був професором археології в Українському вільному університеті і Українському високому педагогічному Інституті ім. М. Драгоманова, очолив кафедру праісторії й археології УВУ, працював деканом філософського факультету, також був співзасновником Українського історично-філологічного товариства (1923 р.).

Листування вченого з Україною тривало до 1930 р., але через процес над Спілкою Визволення України зв’язки перервалися. З того часу ім’я і праці В. Щербаківського були викреслені з науки і пам’яті в УСРР. В той же час історико-філологічна комісія НТШ у Львові в 1930 р. обрала В. Щербаківського своїм дійсним членом. Він співпрацював з Українським науковим інститутом у Варшаві, був обраний надзвичайним членом Українського наукового інституту в Берліні. Підтримував наукові контакти з українськими емігрантами в США. Брав участь у всіх українських наукових з’їздах та наукових конгресах Європи з археології, етнографії, мистецтва, географії та славістичних дисциплін.

На конгресі в Софії, присвяченому географії й етнографії слов'ян професор мав доповідь "До проблеми географії праслов'ян" (1936). Саме в цей час І. Огієнко в "Нашій культурі" друкував його працю "Про українську протоісторію" (1935, 1937). Тоді ж В. Щербаківський написав курс лекцій, який потім видав книгою "Формація українського народу. Нарис праісторії України" (1937) [11].

У вступі автор зазначив, що його завдання показати, що український народ формувався з різних елементів, які проживали на його території; що певні етнічні елементи грали важнішу роль і збереглися тілесно (соматично) і психічно до наших днів; дати соматичні, соціологічні, економічні, психологічні характеристики цих елементів; звернути увагу на ті чисельні та істотні різниці, які відділяють українців від мовно і географічно найближчих сусідів; виправити помилки московської науки, яка завжди відбивала на собі московські державно-політичні тенденції, і представити критично оцінені дані європейської науки; і таким чином подати передісторію та протоісторію України [11, с. 1].

У курсі і нарисі професор застосував до історії праслов'ян теорію розвитку всесвітньої історії, опубліковану австрійськими етнологами В. Коперсом і В. Шмідтом у 1926 р., під назвою "теорія трьох культурних кругів", згідно з якою перший круг – тотемістичний, вищих ловців; другий – матріархальний, примітивного хліборобства; третій – патріархальний, пастухів-номадів; а власне "культурний круг" – це область, в якій живуть люди, що мають спільний спосіб життя [11, с. 10].

Невдовзі з'явилася дискусійна стаття В. Щербаківського "Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології" (1940) [10], яка поглибила попередній нарис. Автор вважав, що його опонент спирається на застарілі й хибні теорії і автоматично переносить на висвітлення передісторичної доби в Україні.

Книга "Формація української нації" (1941) [12] доповнила нарис. Праця вченого була прихильно сприйнята. Наприклад, редактор Календаря-альманаху "Український державник" Б. Гомзин звернувся до професора В. Щербаківського з проханням (лист від 13.05.1942): "… Конче потрібна стаття на тему: Откуда Українська Земля пошла і стала єсть? Ніхто, окрім Вас, написати на цю тему добру статтю не може. А її саме тепер треба. Потрібний "Родовід" нашого Народу, хто він, якої крови та звідки. Ви вже багато писали про це й дуже цікавого…" [1].

Наприкінці травня 1945 р. В. Щербаківський перебрався до Німеччини, де ініціював відновлення діяльності УВУ в Мюнхені. Був першим ректором відновленого університету (1945–1947), проректором (1947–

1948), деканом філософічного факультету (1948–1951), відновив Історично-Філологічне Товариство, співпрацював з УВАН і НТШ та готував свої праці. Так, у 1947 р. він перевидав свою празьку книгу "Палеоліт. Конспект лекцій читаних в Українськім Вільнім Університеті в Празі" (1938), значно поглибивши і розширивши її зміст, під назвою "Кам'яна доба в Україні" (1947).

У 1951 р. В. Щербаківський поїхав до Лондона з наміром працювати у бібліотеці Британського музею. Опікувався українськими студентами і сам був під опікою "Союзу українців у Великій Британії". Тоді з'явилися його останні прижиттєві публікації, серед них "Матеріали до висвітлення південного походження слова "Русь" як нашого народного імені" (1953) та "Московські теорії і український нарід" (1953). Ніби останньою крапкою після смерті В. Щербаківського у 1957 р. стало перевидання книги "Формація української нації" (1958) [12].

Після огляду життєвого шляху Вадима Щербаківського здається, що він, незважаючи на перешкоди, ніби виконував свій план: проводив етнографічні польові дослідження і археологічні розкопки, вивчав попередників, дискутував з сучасниками, аналізував результати своєї праці, щоб, синтезуючи свої знання і досвід, відповісти на завжди актуальне питання: звідки походить український народ-нація?

У працях "Формація українського народу" (1937), "Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології" (1940) і "Формація української нації" (1941) на підставі археологічних та етнографічних матеріалів представлена власна концепція В. Щербаківського, відмінна від схеми М. Грушевського. Учень В. Антоновича в процесі свого дослідчого розвитку приєднався до археологічної школи культурних кругів і був єдиним представником її на Україні [3, с. 125]. Історик, етнограф і археолог П. Курінний назвав її найбільшим здобутком вченого і виклав зміст у вигляді скорочених тез:

"1. Історія народу-нації, це є історія тої території, яку цей народ займає.

2. Завданням науки є вияснити, оскільки кожен з народів, що жили на тій території, передав нам свою спадщину, свою кров, тобто фізичну і психічну культуру, оскільки брав участь у створенні тої чи іншої культури…, яка сприяла у свою чергу… розвою психіки та інтелігенції населення.

3. В. Щербаківський вважав, що українці є та були автохтонами на своїй землі ще від VI стор. від Р. Х. тільки ж не від неоліту (трипільської культури) тобто не менш як 5000 років.

4. В. Щербаківський заперечує думку М. Грушевського про арктичну прабатьківщину індоєвропейців, але не пристає виразно ні до нордійської, ні до капсійської варіяції цієї теорії.

5. В. Щербаківський вважає, що арійці прийшли в контакт з Месопотамією на межі III-го та II-го тисячоліття до н. е. і тоді одержали деякі "портативні запозичення" – предмети металові, уживані слова, вироби культури, техніки хліборобства, металургійні. Що вони бродили по Європі від Каспійського моря до Балтики й були номадами.

6. Хліборобство не могло поширюватися серед номадів (індоєвропейців), бо тому перешкоджала релігія, відсутність потрібних знань і знарядь хліборобської праці.

7. Номади завоювали хліборобів і користувалися з продуктів їх праці, обертаючи хліборобів на рабів.

8. Індоєвропейська єдність нині не існує. Теперішні національності є спадкоємцями тубільних рис аборигенів.

9. Індогермани у нас – аристократична верства, що нав'язала свою мову підкореним. Підкорені псували цю мову. Звітси і діалекти її.

10. Щодо прабатьківщини слов'ян, то В. Щербаківський вважає, що праслов'янами були Агатирси і Неври, могли бути Гельони, але Будинів вважає вже за литовців. Фатьянівську культуру вважає за литовську, себто за праіндогерманську. Вважає, що литовціями були й Кіммери.

11. Трипільську культуру (від Дунаю по р. Кубань) вважає за хліборобську культуру, що належала до групи кавказько-малоазійських мов.

12. Індогерманці – люди шнурової кераміки, як завойовницька аристократична верства – ще в неоліті увійшла в контакт з трипільською культурою.

13. Хліборобське населення навчилося аристократичної мови й переробило її на свій лад і це й була праслов'янська мова на терені України.

14. Отож праслов'янськими племенами В. Щербаківський вважав Гіпербореїв, яких він дорівнює до Агатирсів, Гельонів і Скитів хліборобів. Малоазійцями є: Таври, Меоти, Сінди, Керкети, Дандарії, Псеси, Дзюрі, Дості та Маххії. На терені мальованої кераміки виникла праслов'янська мова, яка піднялася по Дніпру – Дреговичі та В'ятичі. Від них розвинулася білоруська, а від останньої – московська мова.

15. На підставі виразної культурної традиції В. Щербаківський твердить, що ніякого переселення слов'ян не було. Вони завжди жили на Україні від неоліту.

16. Українська галузь слов'ян посідала свою територію від неоліту, охороняла її проти Скитів валами в 1000 км довжини і відтоді почався процес її національного формування" [3, с. 125–127].

Сьогодні концепція В. Щербаківського, на відміну від свого часу, вважається надто категоричною, спрощеною, застарілою, і почасти спростованою. Але вчений достойний того, щоб його ім'я пам'ятали не тільки мистецтвознавці, етнологи, археологи, краєзнавці, оскільки більшість його праць мають фактологічний характер і відіграють роль першоджерел, а також історики, історіографи та історіософи, оскільки науковець один із перших почав писати про український етногенез, запропонував як альтернативу самому "батькові української історії" М. Грушевському, не поверхову, а оперту на своїх практичних і теоретичних дослідах.

На завершення слід додати, що ніби на підтвердження попередньої думки, напередодні 140-річчя братів Вадима і Данила Щербаківських було здійснено перевидання праці "Українське мистецтво" (2015) [13] з додатками, а у квітні 2016 р. в Харківському національному університеті імені В. Н. Каразіна відбувся науковий семінар до ювілею вченого. Наступного 2017 року – 60-ті роковини пам'яті В. Щербаківського. Він, як і його брат Данило, так багато встиг зробити й написати, що оцінка їхньої діяльності й спадщини, значення для української науки, внесок в українознавство могли б стати змістом наукової конференції на їх батьківщині за участю науковців Житомира, Києва, Львова, Полтави тощо.

Література

1. Гомзин Б. Лист до В. Щербаківського (13.05.1942) [Електронний ресурс] / Б. Гомзин // Савченко Н. Празький період наукової діяльності В. М. Щербаківського. – Режим доступу: http://stos.com.ua/2016/03/02/nadiya-savchenko-prazkyj-period-naukovoji-diyalnosti-v-m-scherbakivskoho/. – Назва з екрана.

2. Курінний П. Вадим Щербаківський (з нагоди 70 років життя) / Петро Курінний. – Женева, 1947. – 10 с.

3. Курінний П. Історія археологічного знання про Україну / Петро Курінний. – Мюнхен : УВУ, 1970. – 138 с.

4. Мірчук І. Проф. д-р В. Щербаківський (1876–1957) / Іван Мірчук // Визвольний шлях. – Лондон, 1957. – Ч. 3. – С. 328–330.

5. Ульяновський В. Вадим Щербаківський: життя, наукова діяльність, доля творчої спадщини. Бібліографія основних праць В. Щербаківського / Василь Ульяновський // Щербаківський В. Українське мистецтво: вибрані неопубліковані праці / упоряд. та вст. ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995.

– С. 5–101; 274–278 ; Ульяновський В. “Твій інтелект дуже великий і універсальний, а душа… багато міцніша”: В. Щербаківський у самооцінках і сприйнятті сучасників / Василь Ульяновський // Пам’ятки України: історія та культура. Науковий часопис. – 2007. – Ч. 1. – С. 2–20.

6. Федчиняк І. Проф. д-р В. Щербаківський / Ігнатій Федчиняк // Сурмач. – 1956. – Ч. 1–2. – С. 8–13.

7. Франко О. Наукова та суспільно-політична діяльність В. Щербаківського / Оксана Франко // Український вільний університет у Празі (1921–1996). Слов’янська бібліотека. – Прага, 1998. – С. 45–55 ; Франко О. Доля наукового архіву В. Щербаківського / О. Франко // Визвольний шлях. – 2006. – Кн. 4. – С. 116–125.

8. Шакурова О. Проблема походження українського народу у науковій спадщині В. Щербаківського, М. Чубатого та Я. Пастернака / Ольга Шакурова // Українознавство. – 2016. – № 1. – С. 155–170.

9. Щербаківський В. Вступна лекція з археології / Вадим Щербаківський // Щербаківський В. Українське мистецтво: вибрані неопублковані праці / упоряд. та вст. ст. В. Ульяновського. – К. : Либідь, 1995. – С. 253–273.

10. Щербаківський В. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології / Вадим Щербаківський. – Прага : б. в., 1940 ; Щербаківський В. Концепція Грушевського про походження українського народу в світлі палеоетнології / Вадим Щербаківський // Праці українського історико-філологічного товариства в Празі. – Прага, 1941. – Т. 3. – С. 27–40.

11. Щербаківський В. Формація української народу: нарис праісторії України / Вадим Щербаківський. – Подєбради : УТГІ, 1937. – 45 с.

12. Щербаківський В. Формація української нації: нарис праісторії України / Вадим Щербаківський. – Прага : Вид-во Ю. Тищенка, 1941. – 147 с.; Щербаківський В. Формація української нації: нарис праісторії України / Вадим Щербаківський. – 2-ге вид., перероб. – Нью-Йорк ; Прага : Вид-во Ю. Тищенка : Говерля, 1958. – 147 с.

13. Щербаківський Д. М. Українське мистецтво : в 2 томах з додатками / Вадим і Данило Щербаківські ; передм. І. О. Ходак ; предм.-геогр. покажч. В. М. Слободяна ; упоряд. О. О. Савчук. – Харків : Видавець Савчук О. О., 2015. – 472 с.